

УДК 811.161.2'373'374:821.161.1–84

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.18.12>

УКРАЇНІЗМИ У «ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ РУССКОГО НАРОДА» В. ДАЛЯ

URAINIANISMS IN V. DAHL'S «THE PROVERBS AND SAYINGS OF THE RUSSIAN PEOPLE»

Намачинська Г.Я.,

orcid.org/0000-0002-2984-8422

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри мовної та міжкультурної комунікації

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Володимир Іванович Даль був надзвичайно освіченою людиною – знав дванадцять мов, був член-кореспондентом Петербурзької Академії наук і одним із творців Російського географічного товариства. А його знаменитий тлумачний словник досі вважається одним з найбільших словників російської мови.

«Пословицы и поговорки русского народа» – чудова книга видатного російського письменника і вченого. Протягом десятиліть автор збирав народні прислів'я та приказки, записував їх, класифікував за тематикою й об'єднав в одну книгу. Тут тисячі прислів'їв про погоду, жінок, релігії, людські якості, дітей, життя і смерть, любов та сім'ю...

«Пословицы и поговорки русского народа» – найбільше зібрання малих жанрів, де В. Даль дав об'єктивну оцінку світогляду народу з усіма його суперечностями. Старі народні прислів'я живуть у творах письменників, у повсякденній мові людей як мудрість народу, як золотий фонд його творчості. В. Даль був різносторонньою особистістю. Він був не тільки автором тлумачного словника, а й залишив свій слід в науці, бо був дослідником не тільки етнографії, лексикології, фольклору, а й медицини, ботаніки та зоології.

Безсумнівно, популярність Володимиру Даля принесли не тільки художні твори, які він написав, але і «Пословицы и поговорки русского народа». Слід зауважити, що науковець вжив чималу кількість українізмів, які мали вплив на лексичний склад російської мови, поповнили та збагатили її, оскільки вони функціонували в живому народному мовленні населення Російської імперії.

Використовуємо «Толковый словарь живого великорусского языка» науковця для перевірки того чи іншого українізму, а також «Словник української мови». У статті наведені приклади зі щедринок, загадок, прислів'їв та приказок.

Ключові слова: запозичення, українізми, «Словник живої російської мови» В. Даля, прислів'я, приказки.

Volodymyr Ivanovych Dahl was an extremely educated man. He knew twelve languages, was a corresponding member of the St. Petersburg Academy of Sciences and one of the founders of the "Russian Geographical Society". And his famous explanatory dictionary is still considered to be one of the largest dictionaries of the Russian language.

The "Proverbs and Sayings of the Russian People" is a wonderful book by a prominent Russian writer and scientist. For decades, the author had collected folk proverbs and sayings, wrote them down, classified them by subject and combined them into one book. There are thousands of proverbs about weather, women, religion, human qualities, children, life and death, love and family and others.

The "Proverbs and Sayings of the Russian People" is the largest collection of small genres, where Dahl gave an objective assessment of the worldview of the people with all its contradictions. Old folk proverbs live not only in the works of the writers, but also in the everyday language of people as their wisdom. It is a golden fund of his work. Dahl was a versatile person and in the fact that he was not only the author of the "Explanatory Dictionary", but also left his mark in science. He was a researcher not only of ethnography, lexicology and folklore, but also of medicine, botany and zoology.

There is no doubt, that the popularity of Volodymyr Dahl brought not only the works of fiction he wrote, but also the "Proverbs and sayings of the Russian people". It should be noted that the scholar used a large number of Ukrainianisms, which influenced the lexical structure of the Russian language, supplemented and enriched it, as they functioned in the living folk speech of the population of the Russian Empire.

We use both the scientist's "Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language" to check every Ukrainianism and a "Dictionary of the Ukrainian language". The article gives examples of Christmas carols, riddles, proverbs and sayings.

Key words: borrowing, Ukrainianisms, V. Dahl's "Dictionary of living Russian language", proverbs, sayings.

Постановка проблеми. Іван Франко у «Галицько-руських народних приповідках» зазначив: «Паремії – це ідіоми, фразеологізми, прислів'я, приказки, побажання, вітання, фрагменти, «осколки» відповідних текстів, що стали прецедентними, – пісенних виразів, фольклорних виразів, зокрема й щедринок, висловів з художніх текстів, анекдотів тощо» [2]. У словнику В.І. Даля паремія визначається як «нравоучительное слово», тобто текст дидактичного, повчального характеру [3]. У «Термінологічному словнику» А. Загнітка паремії трактуються так: «Паремії (грецьк. *paremiya* – вислів) у дискурсології – одиниці дискурсивного рівня, яким притаманні (як і лексичним одиницям (слова, фразеологізми)) цілісна, усталена форма й регулярність відтворення, але, на відміну від них, такі, що складаються з одного або більше висловлень (прислів'я і приказки, афоризми, анекдоти, небилиці, притчі та ін.), входять у базову аксіоматику мовної свідомості» [4, с. 25].

Про В. Даля багато писали як про автора знаменитого словника, книг прислів'їв, загадок, приказок, казок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження літературної та наукової спадщини луганського козака здійснили вчені М. Бессараб, М. Булатов, З. Власова, М. Євдокимов, С. Зінін, А. Зражевський, В. Иванов, Т. Ісаченко, Г. Козир, А. Комаровський, В. Матвієвська, М. Надель-Червинська, В. Порудоминський, П. Червинський,

А. Чібілев, М. Щербаков, А. Щукін та ін. Сьогодні для української науки надзвичайно важливим є те, що в словнику В. Даля зафіксована чимала кількість українізмів, про що свідчать помітки *малорос, зап.* тощо.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясувати запозичувальний потенціал української лексики у пареміях. Об'єкт дослідження – «Пословицы и поговорки русского народа» В.І. Даля.

Виклад основного матеріалу. Для перевірки того чи іншого українізму буде використано «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля. У словнику була прийнята вказівка на регіон, яку надалі буде збережено. Українізми відрізняються між собою за способом адаптації в російській мові, тематичною належністю, типом запозичення. Крім того, буде вказано на значення, що характерні для тієї чи іншої лексеми, в деяких випадках – джерело, із якого паремія, на думку В. Даля, ввійшла в живе мовлення. Будуть збережені також міркування, подані В. Далем, стосовно етимології лексеми чи її похідних, варіантів уживання, дієслівного управління, синонімів. В окремих випадках актуалізується семантична структура, репрезентована системою смислів. Порівн. окремі зразки опису: **БУБЕН** м. или мн. Бубны – 'музыкальное орудие, вроде барабана, литавров'; 'обечайка, обтянутая сухой выделки кожей, с колокольцами, бубенчиками'; употреб. более при пляске. | южн.

зап. 'звонки'. | 'Гольш', 'человек все промотавший'. *Гол, как бубен. Проигрался как бубен (как грек)* [3, т. 1, с. 134]; **БУЛАВА** ж. 'набалдашник', 'головка'; | 'палица, как оружие', 'закомлястая дубинка или кистень'. | 'Такое же оружие, как знак начальственной власти', 'буздыхан', 'жезл', 'бунчук, сохранившийся при Донском войске'; быть при булаве, при атамане, при штабе. У малорос. гетманов была булава-шестопер. *Была бы голова, будет и булава*, и наоборот [3, т. 1, с. 139]. В. Даль широко репрезентує систему паремій, адже у його словнику представлені фрагменти фольклорних жанрів, зокрема пісень – щедривок (*Щедрик, ведрик! дайте вареник, грудочку кашки, шматок колбаски* [3, т. 4, с. 652], весільних (*Помози, Божья Мати, наш коровай бгати!* [3, т. 1, с. 57], колядок (*Дарите, не барите, коротки свитки, померзли лытки!* [3, т. 1, с. 48]. Доречно доповнити цей перелік прикладами загадок (*Полна печь поляниц, а посередке кныш (зірки, місяць)*) [3, т. 2, с. 125] та приказок (*Была бы голова, будет и булава. Была бы булава, будет и голова*) [3, т. 1, с. 139].

Поєднання «пословицы и поговорки» нерідко функціонує як єдиний термінологічний зворот, що не поділяється на складові частини. Це пояснюється тим, що прислів'я і приказки мають значну схожість. Однак ще В.І. Даль звертав увагу на відмінності в характеристиках цих народних висловів: «Пословица (ж.) – краткое изречение, поучение, более в виде притчи, иносказания или в виде житейского приговора; пословица есть собь языка, народной речи, не сочиняется, а рождается сама; это ходячий ум народа; она переходит в поговорку или простой оборот речи и сама о себе говорит» [1].

Приказки більш короткі, ніж прислів'я. Крім того, вони не допускають вільну заміну компонентів і граматичні перетворення. Приказка часто пов'язана з контекстом. У них, на відміну від прислів'їв, думка висловлена більш ідіоматично. У «Тлумачному словнику» В.І. Даль дає таке визначення приказок: «Поговорка (ж.) – поговор, слух, молва; Поговорка – складная, короткая речь, ходячая в народе, но не составляющая полной пословицы; поучение, в принятых ходячих выражениях; условный оборот речи, обычный способ выражаться» [1].

Зміст прислів'їв має загальний і універсальний характер. Приказки вживаються у зв'язку з певними особами, їхніми вчинками. Прислів'я є закінченим реченням. Багато дослідників відносять приказки до фразеологізмів. Як і в прислів'ях, так і в приказках використовуються порівняння,

метафори, гіперболи, уособлення. Приказки і прислів'я вживаються як готові формули мови.

В «Пословицах и поговорках русского народа» В. Даль повідомляє, як саме він писав: «<...>я расстриг десятки тысяч собранных в течение десятков лет пословиц, поговорок и тому подобных речений и, вынимая их из короба, как они попадались, обозначал на каждой одним словом значение, смысл, предмет, к коему каждая относится. Таким образом, составились сами собою, без всякого предварительного умствования оглавки разрядов, около ста осьмидесяти, в кои вошло все, что было собрано по крохе. Затем я принялся снова за каждый разряд и старался подобрать в нем пословицы в некоторой последовательности и связи, по тому же их значению» [1, с. 14]. В. Даль пояснює читачеві: «В пословице можно различать одежду внутреннюю и внешнюю. Первая относится к риторике, вторая – до грамматики и просодии. Грамматика не только могла бы и должна бы многому научиться у пословиц, но должна бы быть по ним во многих частях своих вновь переверстана» [1, с. 11].

В.І. Даль в передмові «Напутное» до збірки «Пословицы и поговорки русского народа» визначає прислів'я як коротку притчу: «<...>суждение, приговор, поучение, высказанное обиняком и пущенное в оборот под чеканом народности» [1]. При цьому автор чітко визначає структуру прислів'я, яка, як і притча, складається з двох частин: «<...> из обиняка, картины, общего суждения и из приложения, толкования, поучения; нередко, однако же, вторая часть опускается, предоставляется сметливости слушателя, и тогда пословицу почти не отличишь от поговорки» [1]. Вказується також і така ознака, як логічна форма думки («суждение» і «обиняк») [1], яка робить можливим застосування прислів'їв у переносному значенні і відрізняє їх від інших малих форм.

Лексикограф включив у збірку прислів'я, приказки, скоромовки, загадки, повір'я, життєві та хазяйські правила.

Автор подав заголовки розрядів, підбираючи прислів'я в певній послідовності та зв'язку з їхніми значеннями: «**Счастье – Удача**» [1, с. 24]: *Ходил три дни, принес злыдни*; «**Хорошо – Худо**» [1, с. 48]: *Упросились злыдни на три дня, да черт их выкурит в три года*; «**Горе – Обида**» [1, с. 62]: *Заведутся злыдни на три дни, а не выживешь до веку*. **ЗЛЫДНИ** (м., мн., сев. и зап.) – тяжкое, бедное время; година бедствий, нужда, крайность, бедность, голод. | Слезы, печаль, горе, беда. | Малость чего-либо, небольшое, ничтожное количество; ничего [3, т. 1, с. 686]. У «Словнику

української мови» ми знайшли значення лексеми **злидні**: «**ЗЛИДНІ** (-ів, мн.) – матеріальні нестатки, бідність. *Старій матері не спалося. Доччина доля, образи людські, свої злидні та недостачі ворочали її з боку на бік, гнали сон і спокій далеко від неї* (Мирний, III, 1954, 111); *Злидні, безправ'я, темнота, нещадна експлуатація, моральне знуцання – от риси галицької, буковинської, закарпатської минувшини* (Рильський, III, 1956, 41); * *Образно: Не раз вже потай заплітали Нам злидні терен до вінків* (Черн., Поезії, 1959, с. 173)» [5, т. 3, с. 591].

У розрядах «**Судьба – Терпение – Надежда**», «**Счастье – Удача**», «**Терпение – Надежда**» та «**Начальство – Приказ – Послушание**» неодноразово зустрічається лексема **атаман**. Наприклад: *Терпи, казак, атаман будешь* [1, с. 21]; *Кому есть талант, тот будет атаман* [1, с. 23]; *Терпи, казак, атаман будешь, не всем казакам в атаманах быть* [1, с. 44]; *Артель атаманом крепка; По ватаге атаман, по овцам пастух; Не гонись за простым вором, а лови атамана* [1, с. 97]. Прислів'я засвідчують відповідну адаптацію актуалізованих у них українців у російському мовленні, однак вони не такі поширені. Наведемо декілька прикладів, які є у першому томі словника лексикографа: *Из рядовичей в атаманы выходят* [3, т. 1, с. 27]; *Не всем казакам в атаманах быть* [3, т. 1, с. 27]; *Не атаман при булаве, а булава при атаман – его власть, воля* [3, т. 1, с. 27]; *Без атамана казак – сирота* [3, т. 1, с. 27]; *Атаманом артель крепка* [3, т. 1, с. 27]; *Без атамана дуван не дуваят, добычи не делят* [3, т. 1, с. 27]; *Атаманом быть – уряд держать* (СД, т. 1, с. 27); *И у атамана не две головы на плечах* [3, т. 1, с. 27]. **АТАМАН** м. (малорос. *отаман* и *гетман*, німецьк. *Haupmann*) начально значило: предводитель шайки, вольниці; затем: выборный, старшина, голова казачьей общины. Войсковой атаман начальствует всем войском казачьим дома; зауряд или правящий должность, наказный атаман; при выступлении полков начальник – походный атаман; начальника станицы (казачьего селения) чествят станичным атаманом, некогда куренным; начальник (временный) рыболовства на реке Урале – рыболовный атаман; на постоянных приморских рыбных ловлях артель также избирает атамана. На Украине гетман означало войскового, а атаман – куренного начальника; у запорожцев были куренные (сельские) атаманы и один над ними кошевой атаман, подчиненный гетману; в малорос. и в новорос. крае атаманом зовут сельского старшину, выборного, старосту, также старшего пастуха или чабана,

большака рыболовной ватаги и пр. [3, т. 1, с. 27]. Безсумнівно, лексема **отаман** є у словнику української мови: **ОТАМАН**, -а, ч.1. *іст.* Выборный або призначений ватажок козацького війська. *То не козак, що отаманом не думає бути* (Укр. присл., 1955, с. 76); *Підійшов відважний Степан Разя, отаман козацтва донського, привітався* (Кач., Вибр., 1947, с. 251); // Представник козацької адміністрації у населених пунктах в Україні в XVII–XVIII ст. *Отаман Савку раз побив, Савка думає, що й Голова, й поліція Отамана боїться!* (Бор., Тв., 1957, с. 160); *В кожному полковому і сотенному місті був також городовой отаман – представник козацької адміністрації, який наглядав за порядком у місті* (Іст. УРСР, I, 1953, с. 275) [5, т. 3, с. 591].

У розділах «**Счастье – Удача**», «**Просьба – Согласие – Отказ**», «**Звания – Сословия**» звертаємо увагу на часте використання лексеми **пан**. Наведемо декілька прикладів: *Сегодня пан, а завтра пал (пропал); Или пан, или пропал* [1, с. 24]; *Не велик пан – перелезеш и сам* [1, с. 93]; *Либо пан, либо пропал; Либо пан, либо пал; Паны дерутся, а у хлопцев чубы трясутся (малор.)* [1, с. 298]; *Зажить бы паном – все придет даром; Лихо зажить паном – все пойдет даром; Не диво, что у пана жена хороша (западн.); Из хама не будет пана (западн.)* [1, с. 299]; *Без кашки-то что-то зябнется; Богат Иван – богат и пан* [1, с. 301]. У «Словнику української мови» в 11 томах подано 3 значення цієї лексеми [5, т. 6, с. 41]. У третьому томі словника В. Даля знаходимо: **ПАН** (м. южн. зап.) – барин, боярин. Жили себе пан да панья, сказ. Он живет паном, хорошо, в достатке. Панок, полупан, небольшой. Панщина (южн.), панчизна (зап.), барщина – работа на помещика. Панщины не переработает. И на том свете будет панщина: станем под панов дрова подкладывать. Паново добро, барина; панское слово, барское. Панской товар – красный, аршинный, фабричные ткани. Панские ряды. Панские чулки (олон.) были связаны на пяти прутках или спицах для отличия от крестьянских, вязаных на одной [3, т. 3, с. 16].

Наступні лексеми можна віднести до тематичних груп «будівлі» та «гроші». Це такі слова: *хата, корчма, гривня* та *грош(и)*. Отже, розглянемо, у яких розділах книги «Пословицы и поговорки русского народа» філолог їх розмістив. Так, у розділах «**Достаток – Убожество**» знаходимо: «*Покров, нагопи нашу хату без дров!*», а у розділі «**Добро – Милость – Зло**» бачимо: «*Улица-то прямая, да хата кривая*». В. Даль подає таке тлумачення слова *хата*: «**ХАТА** (ж) – южн.-зап. хатка, хаточка; хатина, -нка, хатишка; хатица;

изба, домишко, халупа; хата бывает турлучная или плетневая, камышовая, мазанка, битая, земляная и лимпачная, бревенчатая, из дикого камня. | Хата (вят.) – горница, комната. | Твер. – изба, зимовка, скотная изба во дворе для дойных коров и телят. | Ряз. – клеть. | Хатина (ниж.-срг.) – хоромина, сенница, сарай, пелевня. Хатное тепло, избяное, комнатное. Своя хатка – родная матка. Чем хата богата, тем рада. Улица-то прямая, да хата кривая. Моя хата с краю, я ничего не знаю!» [СД-4, с. 543].

У розділі «Пьянство» знаходимо таке прислів'я: «*Корчма* невысока, да дорожка весела». У Даля знаходимо: «**КОРЧМА** ((ж.)

от корец. ковш) южн.-зап. кабак, питейный дом, но не откупной, а вольной продажи; заезжий и постоялый двор, где держат напитки [СД-2; с. 171].

Висновок. Доведено існування українізмів у «Пословицах и поговорках русского народа» В. Даля. Паремії-українізми російської мови слугують розширенню її стилістичного ресурсу, дають змогу точніше вербалізувати емоційно-експресивні, а також оцінні смисли. Слід зауважити, що їхня приналежність до української лінгвокультури не нейтралізується, а носії російської мови її відчують, як відчують і специфіку омовлення української ментальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Даль В.И. Пословицы и поговорки русского народа. Москва : Эксмо-Пресс, 2000. С. 11, 14.
2. Галицько-руські народні приповідки : у 3 т / зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 2-е вид. Т. 1. 818 с. ; Т. 2. 813 с. ; Т. 3. 699 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва, 1978–1980. Т. 1. 44 с. ; Т. 2. 184 с. ; Т. 3. 148 с. ; 171 с. ; 358 с. ; 543 с.
4. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни : в 4 томах. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 3. 25 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І.К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. дук, 1970–1980. Т. 3. 591 с., Т. 6. 41 с.